

Рівненський державний гуманітарний університет

**КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ
НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ:
МОВНО-ЛІТЕРАТУРНА ОСВІТА**

Колективна монографія

Рівне – 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ МОВИ ТА ЧИТАННЯ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ	7
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	34
2.1. Сутність поняття «комунікативні вміння»	34
2.2. Формування вмінь взаємодіяти усно	37
2.3. Застосування ситуаційних вправ на уроці української мови для формування вмінь взаємодіяти усно	56
2.4. Формування вмінь працювати з текстом на уроці української мови	66
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	88
3.1. Формування фонетико-орфоепічної компетентності	88
3.2. Формування орфографічних умінь і навичок за умов диференційованого навчання	114
3.3. Формування лексичної компетентності	133
3.4. Формування граматичної компетентності	157
РОЗДІЛ 4 ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	229
4.1. Відмінність та суть понять «культура мови» й «культура мовлення»	229
4.2. Мовна норма й мовленнєва помилка як базові поняття унормованої літературної мови	233
4.3. Ознайомлення учнів з типовими порушеннями нормативного мовлення	240
4.4. Комплекс тренувальних вправ з формування правильного мовлення (на матеріалі вивчення розділу «Прикметник»)	245
4.5. Формування стилістичної компетентності	260
4.6. Мова вчителя як засіб розвитку мовлення учнів	297

РОЗДІЛ 5	РЕАЛІЗАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	318
5.1.	Літературна компетентність учня початкової школи	318
5.2.	Читацька компетенція	321
5.3.	Бібліотечно-бібліографічна компетенція	329
5.4.	Літературознавча компетенція	336
5.5.	Особистісно-діяльнісна компетенція	344
РОЗДІЛ 6	РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПРАКТИКИ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	351
6.1.	Інтеграція змісту освіти як основа одного з різновидів нестандартного уроку	351
6.2.	Проблема інтеграції змісту навчання в практиці роботи вчителів початкової школи	357
6.3.	Дидактичні особливості інтегрованих уроків	364
6.4.	Підготовка до інтегрованого уроку та методика його проведення	371
6.5.	Формування мовних знань і мовленнєвих умінь на матеріалі краєзнавчого змісту	383
6.6.	Застосування ситуаційних вправ на уроці образотворчого мистецтва	393
6.7.	Практика інтегрованого навчання в початковій школі та ЗВО	404
ПІСЛЯМОВА		417

9. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. 8-ме вид., стер. Харків : Фоліо, 2005. 540 с.
10. Каньоса П. С. Увиразнення мовлення молодших школярів у процесі вивчення граматичних одиниць української мови. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2011. Вип. 9. С. 120–124.
11. Левицька М. М. Формування мовленнєвої компетентності молодших школярів. *Початкова освіта*. 2014. №10 (Трав.). С. 22-32.
12. Лук'яник Л. В. Методичний аспект формування граматичної компетенції учнів початкових класів західного регіону України. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10(2). С. 118-123.
13. Люріна Т. І. Системний підхід до формування мовленнєвої компетенції молодших школярів. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогіка*. 2012. 2 (9). С. 162–169.
14. Нова українська школа : poradnik для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
15. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. : Підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. Київ : Вища школа, 2005. Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. 288 с.
16. Пономарьова К. І. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів української мови. *Початкова школа*. 2010. № 12. С. 49-52.
17. Проколієнко Л. Психологія привласнення учнями граматичних знань. *Психологія і суспільство*. 2007. №3. С. 7–34.
18. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Грамота, 2012. 504 с.
19. Селевко Г. . Енциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т. 1. М. : НИИ школьных технологий, 2006, 818 с.
20. Стеченко Т. О. Формування професійно орієнтованої англомовної граматичної компетенції майбутніх філологів: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Т. О. Стеченко. Київ, 2004. 200 с.

Лінгводидактичні засади формування основних понять з морфеміки в учнів початкових класів

Важливе місце в чинних програмах з української мови для 1–4 класів Нової української школи відводиться вивченню учнями морфемної структури слова та елементів словотвору. Засвоєння цього матеріалу необхідне для збагачення школярів певною сумою знань про мову, для осмислення ними закономірностей правопису, а також розвитку логічного мислення і мовлення. Засвоєння теми «Будова слова» впливає на виховання інтересу до уроків мови, на розвиток лінгвістичних здібностей учнів.

Тема «Будова слова» є для учнів початкових класів складною і водночас надзвичайно важливою. Складна вона тому, що успішне і дієве засвоєння понять морфем передбачає наявність у школярів достатньо розвиненого

абстрактного мислення й вміння спостерігати за фактами мови, аналізувати їх із тим, щоб робити самостійно і усвідомлено висновки й узагальнення.

Аналізу окремих ланок словотвірної системи, проблемам встановлення інвентаря її одиниць, визначення їх властивостей, відношень між одиницями (синонімічних, антонімічних, омонімічних), особливостей використання афіксів у процесах творення слів різних частин мови присвячено праці І. Ковалика, Т. Возного, К. Городенської, В. Горпинича, Л. Дідківської, Н. Клименко, Л. Родніної, Л. Юрчук та інших; праці методистів (М. Баранов, О. Мельничайко, В. Мельничайко, М. Плющ, Т. Потоцька, І. Хом'як, С. Яворська та ін.) присвячені вивченню морфеміки і словотвору на уроках української мови в початковій та основній школі. Окремі аспекти вивчення морфемної будови слова досліджувались ученими Т. Біленькою, М. Вашуленком, Т. Горбунцовою, В. Горпиничем, С. Дорошенком, П. Тофанчуком тощо.

Вивчення морфемного складу слова має великі можливості для розвитку розумових здібностей учнів і, зокрема, для формування у них специфічних розумових умінь, без яких неможливе свідоме володіння словом як одиницею мови, наприклад: уміння поділити слово на значущі частини (морфемі) з урахуванням їх взаємодії в слові, уміння порівнювати слова з метою встановлення їх семантико-структурної спільності або розбіжності тощо. Завдання вчителя – створити в навчальному процесі такі умови, за яких засвоєння знань поєднується з формуванням адекватних їм розумових дій. Система роботи над морфемною будовою слова в початковій школі спрямована на реалізацію основної мети вивчення української мови: розвивати мислення і мовлення учнів, сприяти усвідомленню ними словотвірної системи, виховувати любов до мови і прищеплювати інтерес до пізнання її законів.

Морфемний склад слова – сукупність морфем, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем. Під морфемною будовою слова розуміється сукупність значущих частин, що виділяються в слові.

Морфема – елементарна, мінімальна одиниця мови, формально не подільна в межах одного слова, але подільна за семантикою. Морфема – двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані. Морфема існує тільки в складі слова і є його найменшим компонентом, який наділений значенням. Морфема – це родові поняття, що охоплює такі видові поняття, як – корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс, флексія [1, с. 35].

Оволодіння знаннями морфемної будови слова забезпечує учням початкових класів практичне уявлення про основу і закінчення, вміння виділяти значущі частини основи (корінь, префікс, суфікс), розрізняти явища словозміни і добору до слова спільнокореневих слів. Водночас, ознайомлення школярів із морфемною будовою слова розкриває широкі можливості для систематичного розширення і уточнення словника дітей, оволодіння способами розкриття лексичного значення слова; розвиває інтерес до уроків мови, лінгвістичні здібності учнів. Крім того, оволодіння вміннями здійснювати морфемний аналіз слова закладає основи для формування повноцінних навичок грамотного письма.

Завдання вивчення морфемної будови слова полягає у формуванні в учнів понять: основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс; в усвідомленні їх ролі у мовленні, в практичному оволодінні морфологічним способом словотвору, у збагаченні й розширенні словника учнів, розвитку логічного та абстрактного мислення.

Етапи вивчення розділу «Будова слова» такі: 1) пропедевтичний – підготовча робота до ознайомлення із значущими частинами слова (спостереження за спорідненими словами, добір спільнокореневих слів і побудова речень); 2) ознайомлення із специфікою морфем у слові та з однокореновими словами; 3) закріплення і поглиблення знань про морфемну будову слова, які пов'язуються із формуванням мовленнєвих і правописних навичок.

Система вивчення морфемної будови слова, як зазначає А. Клименко [2, с. 9], визначає: а) місце морфемної будови слова в загальній системі вивчення програмового матеріалу з мови; б) послідовність роботи над поняттями корінь, суфікс, закінчення, префікс; в) взаємозв'язок між вивченням морфемного складу слова і його лексичним значенням; г) зв'язок роботи над формуванням правопису морфем із засвоєнням словотвору і граматики.

Провідним положенням у побудові системи є те, що всі морфемні у слові взаємопов'язані; значення кожної морфемної частини розкривається тільки у складі слова. Тому вивчення значущих частин слова (кореня, префікса, суфікса, закінчення) проводиться не ізольовано, а у їх взаємодії.

Розуміння основи слова неможливе без усвідомлення поняття закінчення. Учні мають засвоїти такі його ознаки: закінчення – це змінна частина слова (стоїть у кінці слова), яка служить для зв'язку слів у реченні. Робота над формуванням поняття про закінчення слова складається з кількох етапів:

1) формування початкових уявлень про закінчення – вправи на спостереження за змінами форми одного й того ж слова в контексті;

2) засвоєння терміну закінчення і усвідомлення функції цієї частини слова – зв'язувати слова у реченні (на вправах з деформованим текстом);

3) доведення висновку й усвідомлення його (змінна частина слова називається закінченням, воно стоїть у кінці слова і служить для зв'язку слів у реченні); графічне позначення закінчення;

4) тренувальні вправи – визначення закінчення у словах, їх запис; виділення закінчень, складання словосполучень із слів.

Завдання вивчення морфемної будови слова в початкових класах, на думку М. Вашуленка [2, с. 235–236], можна визначити так:

1. Оволодіння одним із важливих засобів розкриття лексичного значення слова.

2. Оволодіння на практичному рівні елементарними знаннями морфемного способу словотворення (без уживання термінів) як джерела поповнення нашої мови новими словами.

3. Ознайомлення з основами словотворення як джерелом збагачення знань школярів про навколишній світ.

4. Засвоєння понять: основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс, усвідомлення їх ролі у формуванні точності мовлення.

5. Формування орфографічних дій.

6. Розвиток розумових здібностей, зокрема для формування специфічних розумових дій: уміння абстрагувати семантичне значення кореня та інших морфем, уміння порівнювати слова тощо.

Робота над вивченням кореня на уроках мови має забезпечити знання про те, що корінь – головна частина слова, в якій міститься лексичне значення. Слова, що мають однакове значення і спільну частину, називаються спорідненими або спільнокореневими. Слова, близькі за значенням, але такі, що не мають спільної частини, не вважаються спорідненими (*мудрий* і *розумний*). Слова можуть мати однакову графічну частину, але не вважаються спільнокореневими тому, що в них різні корені (*гора* і *горе*). У споріднених словах можуть спостерігатися чергування голосних і приголосних у корені. Головним способом виділення кореня є добір споріднених слів, визначення спільної частини, яка передає основне значення.

Формуючи поняття про префікс, учитель має довести, що за допомогою префіксів утворюють нові слова (*дід* – *прадід*), слова з новими відтінками (*дужий* – *предужий*); префікс стоїть перед коренем. Значення префіксів найзручніше показати під час вивчення дієслів (*лягти* – *прилягти*), однак варто добирати для аналізу й інші частини мови: іменник (*друг* – *недруг*), прикметники (*гарний* – *прегарний*). Для ознайомлення учнів із префіксами краще брати не окремі слова, а словосполучення з омонімічними префіксами та прийменниками (*доїхав до Києва, відійшов від парти*). Услід за початковим уявленням відбувається узагальнення істотних ознак у спеціальному слові-терміні, формулюється визначення префіксів (частина слова, що стоїть перед коренем і надає слову нового значення або смислового відтінку), вводиться

його схематичне позначення. Вивчення префіксів у початкових класах має суто комунікативне значення – навчити правильно вживати в мовленні.

Аналізуючи роль суфіксів у слові, учні мають усвідомити, що суфікс – це частина слова, що стоїть завжди між коренем і закінченням або після кореня; суфіксів може бути декілька. За допомогою суфіксів утворюються нові слова. Робота над поняттям суфікс починається із з'ясування значення зменшено-пестливих суфіксів, з опорою на конкретні уявлення дітей (*сніг – сніжок*). Подальша робота спрямована на поглиблення уявлень учнів про словотворчу роль суфіксів (*чай – чайник*). Аналіз слів за будовою, порівняння суфікса з префіксом, закінченням допомагають зрозуміти, що суфікс змінює значення слова, тоді як, наприклад, закінчення лише форму (*машина – машиніст; машина, машини, машину*) [2, с. 236].

Навчаючи учнів розбирати слово за будовою, вчитель найчастіше пропонує завдання у такій формі: розбери слово. Однак можна давати і завдання протилежного характеру: збери слово. Так подаються різні корені, суфікси, префікси, учні мають утворити з них можливі слова. Такий вид роботи формує певні мовні вміння, розвиває мовлення, логічне мислення. Серед методів роботи важливим є спостереження за мовними явищами, метод вправ. У вивченні розділу є актуальним і застосування проблемно-пошукового методу.

У початкових класах вивчення будови слова має на меті не тільки ознайомлення із значенням морфем, а й забезпечує правильне користування ними в усному й писемному мовленні (комунікативно-діяльнісний підхід). Про доцільність опрацювання будови слова і словотвору в тісному взаємозв'язку, з урахуванням наступності і перспективності свідчить наявність спільних завдань вивчення цих розділів на уроках мови в основній школі [4, с. 14]. Серед них варто виділити такі: сформувати в учнів стійкі вміння розрізняти форми слова й спільнокореневі слова; забезпечити знання особливостей, у тому числі й стилістичних, значущих частин слова; забезпечити засвоєння системи понять і їх визначень: закінчення й основа слова, корінь слова, префікс і суфікс, твірна основа, морфологічні і неморфологічні способи творення слів; навчити учнів

здійснювати морфемний і словотвірний аналіз слова; осмислити способи і засоби творення слів.

Отже, оволодіння знаннями морфемної будови слова забезпечує учням початкових класів практичне уявлення про основу і закінчення, вміння виділяти значущі частини основи, розрізняти явища словозміни і добору до слова спільнокореневих слів. Водночас, ознайомлення школярів із морфемною будовою слова розкриває широкі можливості для систематичного розширення й уточнення словника дітей, оволодіння способами розкриття лексичного значення слова; розвиває інтерес до уроків мови, лінгвістичні здібності учнів.

Список використаних джерел

1. Бойко В. М. Граматика української мови: морфеміка, словотвір, морфологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2014. 245 с.
2. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
3. Клименко А. Система вивчення будови слова у початковій школі. *Початкова школа*. 2015. № 10. С. 9–11.
4. Ощипко І. Й. Вивчення теми «Будова слова» та «Словотвір» у школі. Львів : ВНТЛ, 1998. 32 с.

Реалізація змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» у процесі вивчення розділу «Будова слова» в початковій школі

Змістова лінія «Досліджуємо мовні явища» – одна із ліній вивчення мовно-літературної освітньої галузі, визначена Типовими освітніми програмами Нової української школи. Ця лінія передбачає засвоєння мовно-мовленнєвого матеріалу учнями початкових класів через дослідження лінгвістичних понять та явищ у процесі активної розумової діяльності – спостереження, аналізу, порівняння, виділення головного, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення, спростування, вираження власних думок, підведення підсумків тощо, що забезпечуватиме інтелектуально мовно-мовленнєвий розвиток школярів та їх усвідомлені й міцні знання (розуміння функціональної ролі та значення префіксу, кореня, суфікса, закінчення; правильне і точне вживання в

мовленні лексичних одиниць із похідною основою тощо), сформує мовне чуття, підвищить ефективність навчання учнів.

Реалізація змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» у процесі вивчення розділу «Будова слова» сприятиме виконанню головної мети вивчення української мови: як результат розвитку мислення і мовлення учнів, усвідомлення структури слова, елементів словотвірної системи, відбуватиметься загальний розвиток особистості здобувача початкової освіти, його здатність спілкуватися українською мовою.

Безпосередньо проблемі реалізації змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» присвячені лише окремі, хоч і достатньо просторові, статті та методичні рекомендації в різних педагогічних видання, оскільки тільки з 2018 року ця змістова лінія була передбачена Типовими освітніми програмами НУШ.

К. Пономарьова, аналізуючи усі змістові лінії початкового курсу мовно-літературної освіти в 2-му класі, акцентує увагу на реалізації змістової лінії «Досліджуємо мовні явища», окреслює орієнтовний зміст завдань і різних видів вправ, представляє методику опрацювання завдань визначених цією лінією в процесі навчання української мови [7]. М. Вашуленко і С. Дубовик висвітлюють проблеми формування в учнів початкових класів дослідницьких умінь на матеріалі програмового курсу української мови [3]. М. Вашуленко, розкриваючи методику навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу, надає методичні рекомендації щодо втілення в освітній процес змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» [2]. О. Гордієнко описує актуальні проблеми вивчення морфемної будови слова та елементів словотвору, пропонує спеціальні вправи для уроків української мови в початкових класах, наголошуючи на їх розвивальній спрямованості [6]. Л. Бісовецька звертає увагу на комплексний підхід до вивчення слова, який реалізується шляхом виконання вправ різнорівневого мовного характеру, аргументує доцільне поєднання аналізу і синтезу в процесі вивчення будови слова та елементів словотвору, зазначає, що мовні факти і структури засвоюються під час аналітико-

синтетичної діяльності учнів, наводить приклад комплексних завдань до тексту казки Марійки Луговик і Івана Малковича «Вовченятко, яке запливло далеко в море» [1].

Було собі маленьке Вовченятко. Одного разу пішло воно зі своїм татом до моря. О, як там було гарно! Чайки пурхали над водою, наче маленькі хмарки, а дельфіни вистрибували так високо, мовби хотіли схопити сонечко за промінчик.

Море усміхалося Вовкові, Вовченяткові і всім-усім...

Поки тато Вовк засмагав на сонечку, Вовченя пірнуло у воду й запливло далеко в море. У морі було багато хижих риб. Тож Вовченятко, щоб ті риби його не покусали, прикинулось камінчиком. Лежить собі нищечком на дні і риб не боїться.

От тато Вовк пригрівся на пісочку та й задрімав. Коли ж прокинувся, а Вовченятка, синочка, немає...[1].

Учням 3–4 класів можна запропонувати різноманітні завдання.

Наприклад:

- Про що говориться в тексті? Перекажіть.
- Знайдіть форми одного слова (*Мавпочка – Мавпочки – Мавпочко; перемога – перемогу*). Чим вони відрізняються?
- З якими закінченнями може вживатися слово *риба*?
- Знайдіть споріднені слова. Доведіть, чому вони споріднені (*море – морський, вовк – вовче*).
- Чи можна назвати спорідненими слова *море, океан, річка, озеро*?
- Знайдіть слова з нульовим закінченням (*Вовк, хвіст, корабель*).
- Чи є закінчення у словах *немало, гордо, навкруги*?
- Розберіть подані слова за будовою, поясніть, яка частина другого слова змінила його значення (*кусати – покусати, пірат – піратський*).
- Як утворено слова *рибина, морський, промовити*?
- Знайдіть суфікси зменшення, здрібнілості, пестливості (*камінчик, татко*).
- Як правильно вимовляється ненаголошений голосний у коренях слів *велика, рибина, глибока, ледачий*?
- Чому слово з *їсти* написано з апострофом?
- Назвіть правила вимовляння і правопису префікса роз-: *розплющило, розсілося*.
- Чому в словах *сточити, спускатися* пишеться префікс с-?
- Замініть словосполучення за зразком (*дно моря – морське дно, корабель піратів –, замок із казки – ...*).

Крім того, чудові ілюстрації Софії Ус можна використати для роботи над зв'язним мовленням учнів.

Проблеми, які стосуються практичного володіння словотворчими засобами мови школярами з важкими порушеннями мовлення досліджені О. Гриненко. Дослідниця підкреслює, що розвиток мовлення учнів полягає не лише в кількісному збагаченні їх словника, а й у глибокому усвідомленні значень кожного слова, чому сприяє засвоєння основних понять розділу «Будова слова» [7].

Результатом пошуків учених стала розробка системи вивчення морфемної будови слова та елементів словотвору на уроках мови в початкових класах, теоретичне обґрунтування методичних рекомендацій щодо організації систематичних словотворчих вправ. Найчастіше – це синтетичні завдання, добір споріднених слів, конструювання похідних лексичних одиниць за допомогою різних словотворчих засобів.

Традиційний урок, побудований за схемою «опитування – пояснення – закріплення» не враховує закономірностей розвитку розумової діяльності школярів, а отже, не гарантує інтелектуального розвитку учнів.

Успішність навчання й розвиток школярів здебільшого залежить від включення їх у активну розумову діяльність. Численні дослідження, проведені психологами і педагогами Л. Занковим, Г. Люблінською, Н. Менчинською, М. Скаткіним, М. Махмутовим та іншими, засвідчили, що тільки активна діяльність самого школяра є запорукою його успішного розвитку.

Змістова лінія «Досліджуємо мовні явища» передбачає вивчення мовних явищ і понять та формування свідомих орфоепічних, орфографічних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних умінь. Ця змістова лінія у програмі за редакцією Р. Шияна доповнена завданнями на опанування виражальними засобами художніх текстів, що сприятиме розвитку індивідуального стилю мовлення.

Усвідомлене засвоєння школярами елементарних знань про будову слова і правописних норм здійснюється у процесі дослідження (спостереження, аналізу, порівняння, узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків

тощо, тобто у процесі активної розумової діяльності) учнями окремих структурних частин слова та словотвірних явищ.

З точки зору мети й завдань вивчення української мови в школі вчення про будову слова належить до фундаментальних знань, які необхідні, насамперед, для виховання в школярів лінгвістичного ставлення до мови, тобто ясного, усвідомленого розуміння ними зв'язків між відтінками змісту й мовними формами їх вираження. Відомості про склад слова й способи творення нових лексем проходять через більшість розділів і тем курсу, вони поглиблюються в усіх наступних класах.

Програма з мови побудована на основі концентричного принципу розміщення матеріалу, при якому одна і та сама тема вивчається впродовж кількох років із поступовим ускладненням. Концентричне розташування матеріалу дає можливість розчленовувати складні граматичні поняття й уміння на елементи й кожний відпрацьовувати окремо. В результаті поступово збільшується кількість зв'язків, що лежать в основі поняття, розширюється мовна й мовленнєва база для формування вмінь і навичок. Концентризм програми також створює умови для постійного повторення раніше засвоєного матеріалу.

Відповідно до змісту розділу «Будова слова» перед учителем стоять такі завдання:

- а) сформувати в учнів поняття про частини слова;
- б) забезпечити усвідомлення молодшими школярами ролі частин слова;
- в) розвивати вміння здійснювати розбір слів за будовою;
- г) сформувати в учнів уміння розрізняти форми слова і спільнокореневі слова;
- д) забезпечити практичне оволодіння морфологічними способами творення слів (без називання термінів);
- е) сприяти збагаченню словника учнів.

У вказаних завданнях, як і в змісті чинної програми з української мови, передбачено реалізацію принципу наступності та перспективності в процесі викладання матеріалу розділу «Будова слова».

У процесі вдосконалення змісту розділу «Будова слова», на нашу думку, важливо передбачити:

- проведення вже з 1 класу морфемної та словотворчої роботи пропедевтичного характеру, виховуючи уявлення, набуті дітьми в дошкільний період;
- посилення уваги до семантики афіксів під час вивчення структури слова;
- засвоєння дітьми взаємозв'язку в слові морфемного складу та лексичного значення;
- удосконалення комунікативних умінь школярів.

Урахування вищевказаних аспектів у навчанні української мови учнів 1–4 класів, на наш погляд, забезпечуватиме її якісне засвоєння.

Проаналізувавши матеріал підручників «Українська мова та читання» (перші частини) для учнів 3–4 класів, авторами яких є М. Вашуленко, Н. Васильківська, С. Дубовик, ми виділили 114 завдань, серед них: *словотворчих* – 35 вправ, що становить 31%, *орфографічних* – відповідно 53 (46%), *лексичних* – 26 (23%). Проте цей розподіл вважаємо умовним, ураховуючи комплексний підхід до розгляду лінгводидактичних явищ.

Види завдань до вправ продумано так, щоб у полі зору учнів були всі головні питання теми, й складені так, щоб закріпити вивчений на уроці матеріал, повторити те, що вивчалось раніше. Систематичне повторення сприяє глибокому засвоєнню учнями теоретичних знань, виробленню в них навичок грамотного письма.

У завданнях до вправ знаходять висвітлення такі етапи засвоєння мови: сприйняття й осмислення нового матеріалу; закріплення та поглиблення знань, формування визначених програмою вмінь і навичок; самостійне застосування теоретичних знань під час виконання практичних завдань. Вправи, спрямовані

на розвиток різноманітних видів пам'яті, активізацію діяльності учнів, виконання завдань, що передбачають, з одного боку, формування активних мовленнєвих навичок (репродуктивні вправи), з іншого боку – організацію спостережень, аналізу, підведення до висновку закономірності (рецептивні вправи). На цій підставі завдання до вправ можна поділити на дві групи:

1) мовні, або за іншою термінологією, тренувальні, підготовчі, на основі яких вивчаються власне граматичні категорії, значення та форми;

2) мовленнєві, творчі, за допомогою яких опрацьовуються навички вживання відповідних граматичних закономірностей у мовленні.

Мовні вправи умовно розподілимо на три групи:

а) аналіз заданого мовного матеріалу (вправи, побудовані на використанні ізольованих слів або словосполучень) – *аналітичні*;

б) конструювання мовного матеріалу за даними параметрами (самостійне придумування) – *синтетичні*;

в) зміна заданого мовного матеріалу (у вправах пропонується змінювати форму головних слів) – *аналітико-синтетичні*.

У таких вправах у центрі уваги знаходиться слово як граматична одиниця, але в школярів необхідно не тільки створювати суму знань із граматики, але й формувати навички правильного мовлення. Тому перевага має віддаватися вправам зі зміною заданого мовного матеріалу та його самостійним конструюванням. Вправи цих двох груп безпосередньо стимулюють практику активного формотворення слів на відміну від аналізу готового мовного матеріалу, який сам по собі ще не забезпечує граматично адекватного їхнього вживання.

Серед мовних вправ найбільш продуктивними є ті, що побудовані на синтаксичних одиницях і текстах, а не окремих словах. Мовні вправи створюють готовність до граматично правильного говоріння й письма, але не формують мовленнєву діяльність, тому необхідно введення таких вправ у практику навчання дітей для того, щоб, за М. Вашуленком, граматичні вміння змогли перерости у відповідну навичку [2].

Аналізуючи розділ «Будова слова», ми акцентуємо увагу на змісті, співвідношенні аналітичних і синтетичних завдань у фактичному матеріалі підручників, їх систематизації, визначенні їхньої ефективності для розв'язання завдань.

Аналіз вправ розділу «Будова слова» продемонструємо у таблиці 3.4.9.

Таблиця 3.4.9

Аналіз вправ розділу «Будова слова»

№ п/п	Тема	Кількість вправ		
		аналітичні	синтетичні	аналітико-синтетичні
1.	Закінчення слова	2	1	6
2.	Основа слова	2	–	5
3.	Частини основи: корінь, префікс, суфікс	3	–	9
4.	Споріднені (спільнокореневі) слова. Корінь	3	2	7
5.	Чергування голосних і приголосних звуків в коренях слів	1	–	4
6.	Вимова і правопис слів з ненаголошеними [e ^н], [и ^е] в коренях	1	1	5
7.	Ненаголошені [e ^н], [и ^е], які перевіряються наголосом	2	1	7
8.	Ненаголошені [e ^н], [и ^е], які не перевіряються наголосом	2	–	8
9.	Вимова і правопис слів із дзвінками та глухими приголосними звуками	2	2	7
10.	Префікс	2	1	8
11.	Префікси і прийменники	2	1	7
12.	Правопис префіксів роз-, без	2	–	8
13.	Вимова і правопис префікса з- (с-)	2	1	9
14.	Апостроф після префіксів	3	–	5
15.	Суфікс	3	1	8
	Всього вправ	32 вправи (23%)	11 вправ (8%)	103 вправи (69%)

Відповідно до даних таблиці в підручнику переважають аналітико-синтетичні вправи 69%. Аналітичні вправи в середньому складають 23% усіх вправ, та найменше – синтетичних вправ. Цей факт не можна визнати сприятливим для продуктивного переносу мовних теоретичних знань на практику. Приділяючи багато часу аналізу й не надаючи належного значення

синтетичним завданням, ми певною мірою затримуємо формування в учнів практичних навичок і вмінь.

Для формування навичок і вмінь необхідно добирати багато вправ, які повинні бути взаємообумовлені та систематизовані, де б одна вправа або група однотипних вправ могли підготувати учня до виконання наступних завдань, в яких має бути враховано матеріал, відпрацьований попередніми вправами. Мовленнєві вміння формуються поетапно:

I етап – знання (усвідомлення);

II етап – первісні вміння;

III етап – навички.

Процес розуміння мовних понять потребує від школяра умінь виконувати розумові операції. Такими є порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.

Аналіз завдань, спрямованих на розвиток мислення учнів 3–4 класів засвідчив таке їх кількісне співвідношення: на порівняння – 3, аналогію – 11, виділення головного – 0, узагальнення – 4, систематизація – 6, конкретизація – 1, абстрагування – 4. Як бачимо, найбільша кількість вправ на аналогію і узагальнення та систематизацію. Найменша – на розвиток абстрагування і конкретизації, відсутні вправи на виділення головного.

Виникає потреба у розробці такої системи вправ, яка б забезпечувала реалізацію зазначеної лінії змісту навчання української мови та читання в початкових класах. На нашу думку, доцільно було б забезпечити оптимальне кількісне співвідношення вправ аналітичного й синтетичного характеру, що забезпечить практичне формування граматичних навичок і вмінь.

З метою з'ясування стану реалізації мовної змістової лінії під час вивчення розділу «Будова слова» нами було проведено опитування 115 учителів початкових класів м. Рівного та Рівненської області.

На перше питання *«На які підходи орієнтують Типові освітні програми і зорієнтовані на них підручники «Українська мова та читання?»* 72,8% вчителів відповіли індиферентно. Складалося враження, що вони не знають підходів, на

які зорієнтовані чинні освітні програми і підручники української мови та читання для початкових класів. Дехто називав системно-мовний підхід, дехто – комунікативний, а деякі вчителі писали, що хочуть аби в підручниках більше було диференційованих завдань та вправ ігрового і творчого характеру, а 27,2% – зовсім не дали відповіді на запитання. Відповіді на це питання засвідчили, що в системі педагогічної роботи учителів комунікативно-діяльнісний підхід не завжди посідає належне місце і навчання часто перетворюється у нецікаве і незрозуміле для дітей заучування граматичних понять.

На питання *«Як Ви вважаєте, чи достатня кількість вправ для вивчення будови слова у чинних підручниках української мови та читання для 3–4 класів? Чи доцільно викладений у них навчальний матеріал щодо будови слова?»* 45,5% вчителів вважають, що у підручниках вправ та завдань для вивчення будови слова достатньо, доцільно викладений матеріал у чинних підручниках. Пропозицій щодо зміни структури розділу чи раціональності використаних вправ від учителів не поступило.

На питання *«Як часто Ви використовуєте пояснення морфемної будови слова на уроках української мови, де теми не стосуються будови слова»*, ми отримали такі відповіді: часто – 36,4%, індиферентно – 54,5%, не дали відповіді – 9,1%.

На питання *«Коли і з якою метою звертаєтесь на уроках української мови до питання морфемної будови слова?»* вчителі відповіли: в орфографічній роботі з окремими словами – 91,1%, у словниковій (лексичній) роботі – 100%, щоб поглибити знання учнів, їх інтелект – 36,4%, щоб викликати інтерес до рідного слова – 79%.

Анкетування засвідчило, що всі вчителі (100%) вважають роботу над морфемною будовою слова важливою, визнають її ефективність у формуванні пізнавального інтересу до рідного слова, а також як засобу поглиблення інтелекту молодших школярів.

І хоча 36,4% вчителів пояснюють структуру слова на уроках української мови, де теми, пов'язані з іншим мовним матеріалом і не стосуються будови

слова, але зіставлення їх відповідей із іншими показниками анкети, а також спостереження уроків показали, що з'ясовують будову слова вони нечасто.

Отже, отримані нами результати переконують, що недостатньо приділяється увага вчителями початкових класів морфемній будові слова на уроках української мови та читання.

Список використаних джерел

1. Бісовецька Л. Комплексний підхід до вивчення слова під час опрацювання теми «Будова слова» в початковій школі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. Випуск 1(1). 2016. С. 28–33.
2. Вашуленко М. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу : навч. метод. посібник. Київ. Видавничий дім «Освіта», 2019. 192 с.
3. Вашуленко М., Васильківська Н., Дубовик С. Українська мова та читання. Підручник для 3 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 1. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2020. 160 с.
4. Вашуленко М., Васильківська Н., Дубовик С. Українська мова та читання. Підручник для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 1. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2020. 168 с.
5. Вашуленко М., Дубовик С. Формування в учнів початкових класів дослідницьких умінь на матеріалі програмового курсу української мови. *Початкова школа*, № 3. 2020, С. 11–17.
6. Гордієнко О. Розвивальна спрямованість уроків вивчення будови слова в початкових класах. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2014. № 3. С. 151–155.
7. Гриненко О. М. Формування знань про будову слова у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення. Автореферат дис... канд. пед. наук. 13.00.03 – корекційна педагогіка. Київ, 2014. 20 с.
8. Державний стандарт початкової загальної освіти [електронний ресурс] – [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Державний%20стандарт%20початкової%20освіти.pdf>.
9. Пономарьова К. Реалізація змістових ліній початкового курсу мовно-літературної освіти в 2-му класі . [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua>.
10. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти:1–2 та 3–4 класи. Київ. Видавництво «Світоч». 2019. 336 с.

Формування граматичних умінь і навичок під час вивчення дієслова учнями початкових класів

Засвоєння граматичних понять – процес довготривалий і досить складний для молодших школярів. Організовуючи роботу в 1–4 класах над поняттями,